

TERCÜME MAKALE / TRANSLATION:

EŞ'ARÎ'NİN İKİ KİTABI EL-LÜMA' VE EL-İBÂNE'NİN TE'LİF ZAMANI PROBLEMİ

“Dr. İbrâhim Burkân, “İşkâliyyetü zemeni te'lîfi'l-Eş'arî kitâbey el-Lüma' ve'l-İbâne”, *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, 4/4 (2008): 197-212.”

Çeviri:

Hikmet YAĞLI MAVİL

Yrd. Doç. Dr., Abant İ.B.Ü. İlahiyat Fakültesi

hmavil@ibu.edu.tr

Öz

Bu makale, Eş'arî'nin akîde sahasında kaleme aldığı en meşhur iki kitabı olan *el-Lüma'* ve *el-İbâne'*nin, onun hayatının hangi döneminde yazıldığı meselesini araştırmayı hedeflemektedir. Çalışma, muârizlar karşısında akîdeyi savunmak suretiyle İslâmî bir düşüncenin ortaya konmasına katkı sağlayan kelâm bilginleri arasında sayılan Eş'arî'nin hayatı hakkında özet bir bilgi de içermektedir. Bu araştırma, *el-Lüma'* ve *el-İbâne'*nin önemini ve Eş'arî'nin bu iki eserde takip ettiği yöntemi açıklamaktadır. Zira bu eserler pek çok akâid konusunu ve bu konuların ispatında kullanılan istidlâl metotlarını ihtivâ etmektedir. Makale, Eş'arî'nin düşüncesine olan etkisi nedeniyle söz konusu kitaplardan hangisinin daha önce yazıldığı hakkında ortaya çıkan iki farklı görüş üzerine yoğunlaşmaktadır. Araştırmacının konunun incelenmesinden sonra ulaştığı sonuçlardan en önemlisi şudur: Bu iki kitap Eş'arî'nin en son te'lîf ettiği eserlerden değildir ve Eş'arî *el-İbâne'*yi *el-Lüma'*dan önce kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî; el-Lüma'; el-İbâne; Akîde; Metot.

THE WRITING TIME OF AL-ASHA'RI'S BOOK AL-LUMA' AND AL-EBANAH

Abstract

This work aims to study the time and writing date of the two books *al-Luma'* and *al-Ebanah* by al-Asha'ri in the context of dogmatic studies. This work as well consists of a summary about al-Asha'ri's biography and his knowledge as a great Muslim theologian and concentrates on the arguments of Muslim theologians about the date and time of producing the two previous books, and the influence of this on the al-Asha'ri's thought. This study came to the conclusion that both books *al-Luma'* and *al-Ebanah* were not the last books that al-Asha'ri has written. However, it concluded also that *al-Ebanah* has chronologically preceded *al-Luma'*.

Key Words: al-Asha'ri; al-Luma'; al-Ebanah; Creeds; Method.

Giriş

Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun, salât ve selâm elçilerin en şerefliisi Peygamberimiz Hz. Muhammed'e, âline ve ashâbına olsun.

Klasik dönem bilginleri arasında tartışılan ve modern araştırmacılar arasında da hala tartışılmaya devam eden meselelerden biri, Eş'arî'nin *el-Lüma'* ve *el-İbâne* adlı eserinin te'lif zamanı hakkındadır. Bu tartışmanın nedeni Eş'arî'nin dayandığı fikrî temele vâkıf olma çabasıdır.

el-Lüma' ve *el-İbâne* adlı eserlerin te'lif zamanı hakkındaki tartışma, birbirinden farklı iki görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu görüşlerden ilkinde göre, *el-İbâne* *el-Lüma'*dan önce yazılmış, diğer görüşe göre ise *el-Lüma'* *el-İbâne*'den önce kaleme alınmıştır. Ancak bu bağlamda sarfedilen tüm çabalara rağmen, meselenin açıklığa kavuşması için ufuk açıcı çalışmalara hala ihtiyaç duymaktayız. Özellikle de Eş'ariyye okulunun dinî mirasın teorik ve pratik yönünden zenginleşmesinde önemli bir rolü olduğu düşünülürse.

Bizim çalışmamızı özellikle bu konuyu araştırmaya hasretmemizin amacı, iki eserden hangisinin önce yazıldığını ortaya koymak ve söz konusu önceliğin Eş'arî'nin fikrî eğilimindeki yansımalarını belirlemektir.

Konuyu çeşitli yönleriyle ele almaya gayret etmemiz dolayısıyla, yöntem açısından araştırmamızın sonuçla birlikte şu beş başlığa ayrılması gerekli görülmüştür.

- 1- Eş'arî'nin yaşadığı dönem ve hayatı
 - 2- *el-Lüma'* ve *el-İbâne* eserinin önemi
 - 3- Eş'arî'nin bu iki eserdeki yöntemi
 - 4- Eserlerin yazım zamanı hakkında ortaya atılan iki görüş
 - 5- Tartışma ve tercih
- Sonuç.

I-Eş'arî'nin Yaşadığı Dönem ve Hayatı

Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. İshâk el-Eş'arî, Abbâsiler'in ikinci döneminde yaşamış, tercih edilen görüşe göre de 260/837 yılında Basra'da doğmuştur.¹

Bu asır fitnelerin ve çalkantıların çokluğuyla dikkati çekmektedir. Türkler'in siyasî hayattaki nüfuzu da artmıştır. Zira Abbâsî hilâfetinin zayıflaması, karışıklığın çoğalması ve güvenin ortadan kalkması neticesinde Türkler, Bağdat'ta kontrol altında tuttıkları halife adına devleti idare etmekteydiler.² Yine bu çağda Mu'tezile mezhebi, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık gibi bazı Abbâsî halifelerinin desteğiyle ilmî hayata hâkim olmuş, şiddet yoluyla insanları, kendi düşüncelerini kabul etmeye zorlamışlardır. Özellikle de âlimlerin sorguya çekildiği *halku'l-Kur'ân* meselesinde, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söylemekten imtinâ edenlere işkence edilmiştir. Ahmed b. Hanbel de bu işkenceye mâruz kalan âlimlerden biridir.³

İbn Haldûn insanların bu zaman diliminde Mu'tezile'nin baskısından çektiği sıkıntıları şu sözleriyle dile getirmektedir: "Mu'tezile, Selef'in görüşünün aksine ilk defa Kur'an'ın yaratılmış olduğuna hükmetti. Bu bidatin zararları gitgide büyüdü, öyle ki, bazı halifeler bu görüşü önde gelen âlimler vasıtasıyla halka dayatmaya çalıştı. Selef imâmları ise bu görüşe karşı çıktılar. Böylelikle halifeler pek çok selef âliminin mallarını ve canlarını helal saydılar."⁴

Mu'tezile, halife Vâsık Billâh'tan sonra Abbâsî halifesi Mütevekkil Alellah gelinceye kadar kendi inançları hakkında insanları sorguya çekmeye devam etti. Ehl-i sünnet'in görüşlerini benimseyerek onları destekleyen Mütevekkil, h. 234 senesinde mihne sürecini bitirdiğini ilan edip bu durumu yönetimindeki en uzak diyarlara ulaştırdı. O hadisçileri Samarra'ya getirtti ve onlara çokça hediyeler verip

¹ Bkz. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 1420/1999), s. 40, 117; Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Muhammed et-Tancî - Abdülfettâh el-Hulv (Kahire: Matbaatü' İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1384/1965), III, 347.

² Bkz. Ebü'l-Fida İmâdüddin İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdurrahman el-Lâdkî - Muhammed Beydûn (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1417/1997), XI, 123; Abdülazîz ed-Dürî, *Dirâsâtü fi'l-usûri'l-Abbâsiyyeti'l-müteahhira*, (Bağdat: Matbaatü's-Süryân, 1945), s. 15.

³ Bkz. Celâleddin es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2005), s. 248 vd.

⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabi, ts.), s. 464.

ihşânda bulundu. Kendilerinden sıfat ve rü'yetullah konusundaki hadisleri insanlara anlatmalarını istedi.⁵

Eş'arî, ömrünün ilk on senesini hadis ilmindeki bilgisiyle tanınan babasının himayesi altında geçirdi. Nitekim onun, ölümünün ardından Eş'arî'yi, öğrencilerinden biri olan Zekeriyâ es-Sâcî'ye emanet etmesinin sebebi,⁶ onun ehl-i hadis'in görüşleri doğrultusunda sağlam bir eğitim almasını sağlamaktı.⁷ Ne var ki, Eş'arî'nin bu sünnî eğitimi, annesinin Ebû Ali el-Cübbâî ile evliliği sebebiyle çok uzun sürmedi.

Bu evlilik Eş'arî'nin hayatında bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Nitekim Ebû Ali el-Cübbâî, Eş'arî'yi yetiştirmiş ve kendisine Mu'tezilî görüşleri ve kelâm ilmini öğretmiştir. Böylece Eş'arî'nin hayatında, Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden biri oluncaya değin, yaklaşık otuz sene sürecek olan yeni bir dönem başlamıştır.⁸ Cübbâî'nin ilmî bir tartışma yapmak üzere beklenmedik bir davet aldığında "beni daima sen temsil et"⁹ diyerek bu davete Eş'arî'yi göndermesi, bu hususa delâlet etmektedir. Bu durum belli bir zaman böyle devam etti. Ancak Eş'arî, daha sonra Mu'tezile düşüncesinden Ehl-i sünnet akîdesine dönüş yapmıştır.¹⁰ O kırk yaşına ulaştığı

⁵ Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s. 277.

⁶ Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî el-Basrî, Basralı hâdis âlimidir. *İleü'l-hadis* isimli bir eseri vardır ve 307/919 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ebû'l-Felâh İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, nşr. Mustafa Atâ (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1419/1998), II, 437-38.

⁷ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 40.

⁸ Bkz. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, III, 347.

⁹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 80.

¹⁰ Mezhepler tarihi hakkında eser kaleme alan bilginler Ehl-i sünnet'in Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete tâbi olan ehl-i hak olduğunu zikretmiştir. Bu kimseler Hâriciyye, Mu'tezile ve Revâfız gibi hadisleri ya tamamen reddeden ya da âhâd hadislerin delil olmasını inkâr eden hevâ ve bidat ehli kimselere karşı koymuşlardır. bkz. Ebû Muhammed İbn Hazm (ö. 456/1063), *İlmü'l-keâm alâ mezhebi Ehl-i sünne ve'l-cemâa*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sakâ (Kâhire: Mektebü's-sekâfî, 1998), s. 6. İbn Hazm bu konuda şöyle der: "Ehl-i hak olarak isimlendirdiğimiz Ehl-i sünnet'in dışındakilere ehl-i bidat denir. Ehl-i sünnet, sahâbe ve onların yöntemini takip eden tâbiînin seçkinleri, sonra da ehl-i hadis ve onlara tâbi olan ve günümüze kadar nesilden nesile ulaşan fakihlerle yeryüzünün doğusunda ve batısında kendilerine uyan insanlardır." bkz. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâî ve'n-nihâl*, nşr. Muhammed İbrâhim Nasr - Abdurrahman Amîra (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1405/1985), II, 271. Cürcânî'ye göre Ehl-i sünnet ehl-i hevâ'ya karşı kendilerini Rableri katında delil ve burhanla hakka nispet edenlerdir. Ehl-i hevânın inancı Ehl-i sünnet'in inancı gibi değildir. Nitekim ehl-i hevâ Cebriyye, Kaderiyye, Râfızîler, Hâricîler, Muattıla, Müşebbihe ve bunlara uyan bütün fırkalardır. bkz. Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, nşr. İbrâhim Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405), s. 57-58. Eş'arî ise Ehl-i sünnet esaslarını ve onların özelliklerini şöyle açıklamıştır: Ehl-i hadis ve sünnet'in tamamı Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve onların Allah'tan getirdiği ve Resûlullahtan güvenilir yolla rivâyet edilen her şeyi kabul ederler. Bundan başkasını kabul etmezler. Yine onlar Allah'ın bir ve eşsiz olduğunu, O'ndan başka ilâh olmadığını, O'nun arkadaş ve çocuk edinmediğini, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğunu kabul ederler. Onlar cennet ve cehennem hak olduğunu, kıyâmetin şüphesiz geleceğini ve Allah'ın

zaman fikrî hayatında yeni bir merhaleye ulaşır, kuşkusuz bu merhale Ehl-i sünnet mezhebini kabul edip bu mezhebe mensup âlimlerin akîdesine bağlanmasıdır.¹¹

Kaynaklar Eş'arî'nin Zekeriyya es-Sâcî ve Cübbâ'î'den başka birçok âlime öğrencilik yaptığını, onları dinleyip tefsîrinde kendilerinden pek çok nakillerde bulunduğunu zikretmektedir. Örneğin Ebû Halîfe el-Cümahî¹², İbn Süreyc¹³ ve Ebû İshâk el-Mervezî¹⁴ bu hocalardan birkaçıdır.¹⁵

Eş'arî'nin öğrencileri konusuna gelince, İbn Asâkir onları beş tabakaya ayırmış ve ilk tabakada Eş'arî'nin kendi döneminde yaşayıp, onun görüşlerini benimseyen ve ondan ders alan on dokuz kişiyi zikretmiştir.¹⁶

kabirlerdekilere dirilteceğini kabul ederler. bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*, nşr. Naîm Zerzûr (Beirut: Mektebetü'l-asriyye, 1426/2005), I, 226 vd.

- ¹¹ Bu noktada Eş'arî'nin fikrî merhalelerini belirlemede âlimlerin ve araştırmacıların görüşlerinin farklılaştığını zikretmek faydalı olacaktır. Hanbelî mezhebi mensupları Eş'arî'nin üç merhalesinin bulunduğunu savunur. a)Mu'tezile b)Akıl ve nakil arasında orta yol c)Hanbelî mezhebine bağlılık. bkz. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin İbn Teymiyye, *et-Tedmürîyye*, nşr. Muhammed es-Se'vî (y.y., 1405/1985), s. 191; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, nşr. Abdulfâz Mansûr (Beirut: Dâru'l-medâri'l-İslâmî, 2004), I, 205; Râcih el-Kürdî, *Alâkatu sıfâtillâhi Teâlâ bizâtihi*, (Ammân: Dâru'l-Adevî, 1400/1980, s. 207; Ebû Bekir el-Mûsilî, *Şu'betü'l-akîde beyne Ebi'l-Hasan el-Eş'arî ve'l-müntesibîne ileyhi fi'l-akîde*, (Beirut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), s. 39 vd.; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle ilâ Ehlî's-Seğr*, nşr. Abdullâh el-Cündî (Medine - Beirut: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem - Müessesetü ulûmi'l-Kur'an, 1409/1988), s. 63 vd. Eş'arî'nin takipçileri kendisinin önce Mu'tezile'ye, sonra Hanbelî mezhebine sonra da akıl ile nakil arasında orta bir yol benimsediği şeklindeki üçlü tasnifte ısrar etmelerine rağmen Dr. Fevkiyye Hüseyin ise Eş'arî'nin fikrî dönüşüm evrelerini üçe ayırır. İlk evre doğumundan on yaşına kadar geçen süreyle başlar. İkinci evre on yaşından itibaren Mu'tezile mezhebini kabul etmesiyle başlayıp Selef esaslarını benimsemesiyle sona erer. Üçüncü evre ise Mu'tezile'yi terkedip Selef akîdesini benimsediği dönemdir. Bu dönem onun hayatının sonuna kadar devam eder. (Ben de Dr. Fevkiyye Hüseyin'in bu görüşüne katılıyorum) bkz. İrfân Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984), s. 148; Muhammed Ebû Zehra, *el-Mezâhibu'l-İslâmiyye*, (Mısır: Mektebetü'l-adâbi ve matbaatihâ, ts.), s. 269 vd.; Hammûde Gurâbe, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî*, (Kâhire: Matbûâtü mecmeu'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1973), s. 66-67. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkiyye Hüseyin (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977), I, 28-29.
- ¹² Ebû Halîfe Fadl b. el-Habbâb el-Cümahî el-Basrî, güvenilir bir hadis âlimi olup 305/917 yılında vefat etmiştir. bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, II, 430-31.
- ¹³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî, bir Şâfiî âlimi olup Şiraz kadılığı yapmış ve 306/918 yılında da vefat etmiştir. bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, II, 432.
- ¹⁴ Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed, İbn Süreyc'in arkadaşıdır. Kendisiyle birlikte Bağdat'ta Şâfiî mezhebinin üstünlüğü sona ermiştir. Ömrünün sonunda Mısır'a taşınmış, 340/951 senesinde de vefat etmiştir. bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, III, 62.
- ¹⁵ Bkz. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakin bi şerhi ihyâi ulûmi'd-dîn*, (Beirut: Dâru'l-fikr, ts.), II, 3; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 40; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, III, 355.
- ¹⁶ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 140 vd.

Biz özellikle Zebidî'nin şu sözünde Eş'arî'nin en has öğrencilerinin isimlerini anmakla yetineceğiz: "Eş'arî'den ders alanlar Ebû Abdullah Muhammed b. Ya'kûb b. Mücâhid et-Tâî,¹⁷ Ebü'l-Hasan el-Bâhilî,¹⁸ Bundâr b. Hasan es-Sûfî¹⁹ ve Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî'dir.²⁰ Bu dört bilgin Eş'arî'nin en önemli öğrencileridir. Kâdî İyâz'ın *el-Medârik* adlı eserinde açıkladığı gibi Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Mücâhid, Bâkullânî'nin hocası, el-Bahilî ise iki üstadın yani Ebû İshâk el-İsferâyînî ve Ebû Bekir b. Fûrek'in hocasıdır."²¹

Kaynakların büyük çoğunluğu Eş'arî'nin 324/935 yılında vefat ettiğine işaret etmektedir ve onun Bağdat'ta defnedildiği bilgisi neredeyse tartışmasız kabul edilen bir husustur.²²

II-el-Lüma' ve el-İbâne'nin Önemi

Şüphesiz Eş'arî, İslâm düşüncesinde son derece önemli çok sayıda eser kaleme almıştır. Onun biyografisini yazanlar eserlerinin sayısı konusunda farklı düşünürler. Örneğin Zirikî, *el-A'lâm* isimli eserinde Eş'arî'nin kitaplarının sayısının üç yüze ulaştığını belirtmiş ve bunlardan sadece on tanesinin ismini zikretmekle yetinmiştir.²³ Belki de Eş'arî'nin eserlerinin tam listesini bulabildiğimiz kaynak İbn Asâkir'in *Tebyînu kezibi'l-müfterî* isimli eseridir ki burada Eş'arî'ye ait zikredilen eser sayısı doksan sekizdir.²⁴

Eş'arî eser te'lifinde sadece kelâma odaklanmamış bilakis eserleri farklılaşarak tefsir, Kur'an ilimleri, fıkıh ve usûl, mezhep ve fırkalar,

¹⁷ Basra ehliendir ve Bağdat'a yerleşmiştir. Usûl ilmine dair kitapları vardır. bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 40.

¹⁸ Basralıdır. Bâkullânî onun hakkında şöyle demiştir: "Şeyh Bâhilî her cuma bize ders verirdi." İsferâyînî'nin ise: "Benim ilmim Bâhilî'nin yanında denizden bir damla gibidir" dediği rivâyet edilmiştir. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 40-41.

¹⁹ Ebû Hüseyin Bundâr b. Hüseyin eş-Şirâzî es-Sûfî, Eş'arî'nin hizmetinde bulunmuştur. Usûl ilminde âlim bir şahıs olup *el-Lisânü'l-meşhûr fi ilmi'l-hakikat* adlı eseri vardır. 353/964 yılında vefat etmiştir. bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 141-42.

²⁰ Basra'da Eş'arî'ye arkadaşlık etmiş, kendisinden alıntılarda bulunmuştur. *Te'vîlü'l-ehâdisi'l-müşkilâti'l-vârideti fi's-sıfât* eserleri arasındadır. bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 152.

²¹ Zebidî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn*, II, 4.

²² Bkz. Ebü'l-Abbâs İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, nşr. İhsân Abbâs, (Beirut: Dâru Sâdır, ts.), III, 285-86; Ebü'l-Mehâsin İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-zâhira fi mülûku Mısır ve'l-Kâhire*, (Kahire: Daru'l-Kütüb, ts.), III, 259; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 118.

²³ Hayreddîn Zirikî, *el-A'lâm*, (Beirut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2005), III, 263.

²⁴ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 105 vd.

cedel ve münâzara adâbı gibi diğer ilimleri de kapsamıştır.²⁵ Onun kaleme aldığı eserlerden bir kısmının geniş hacimli, diğer bir kısmının ise daha dar hacimli olduğu dikkati çeker. Yine onun eserleri konuları itibariyle mezhepler tarihine dair çalışmalar, kelâmî meselelere dair olanlar, özetler ve reddiyelerden oluşmaktadır. Bu eserlerden bazıları kayıp iken elde mevcut olanların bir kısmı matbu, diğer bir kısmı ise yazma halinde bulunmaktadır.

Eserlerdeki bu çeşitlilik Eş'arî'nin ilminin genişliğine ve Mu'tezile başta olmak üzere diğer fırkaların inanç esasları hakkındaki bilgisine işaret ettiği gibi onun diğer fikrî akımlarla mücadele etmesine ve onların delillerini çürütmesine yardımcı olan duruma da işaret etmektedir. Yine işaret etmeden geçemeyeceğim ki, Eş'arî'nin *el-Lüma'* ve *el-İbâne* adlı eserinin önemi hakkında dile getirilen sözler, şüphesiz kendisinin İslâm akîdesini savunma ve muârizları reddetme hususunda katkısı bulunan diğer eserlerinin önemini azaltmaz. Ancak *el-Lüma'* ve *el-İbâne*'nin önemi, Eş'arî'nin benimsediği en son görüşlerin belirlenmesi hususunda hangisinin daha önce yazıldığı noktasında düşünür ve araştırmacılar arasındaki görüş ayrılığının eksenini teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır.

Eş'arî, *el-Lüma'* başlığıyla üç kitap kaleme almıştır:

I-Kitâbu'l-Lüma' el-Kebîr: Bu eser *Îzâhu'l-burhân fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve't-tuğyân* isimli kitaba giriş mâhiyetindedir. Benzer şekilde Eş'arî'nin bu eseri, İslâm dışı mezheplerle İslâm mezheplerine mensup muârizların görüşlerinin farklılığına göre tertip edilmiş on iki kitaptan meydana gelen *el-Mûcez* adlı eserine giriş olarak kaleme aldığı da söylenmektedir.

II-Kitâbu'l-Lüma' es-Sağîr: Eser *el-Lüma' el-Kebîr*'e giriş niteliğinde kaleme alınmıştır. Bu iki eser kaybolduğu için günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte bu eserin konumuzla doğrudan bir alakası da bulunmamaktadır.²⁶

III-el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida': Araştırmamızın konusunu teşkil eden bu kitap ile Eş'arî'nin *el-Lüma' el-Kebîr* ile *el-Lüma' es-Sağîr* adlı iki eseri arasında herhangi bir alaka söz konusu değildir. Kendisi bu eserini "incelikli bir eser" olarak nitelendirmiştir. Nitekim Eş'arî *el-Lüma'*'yı okumadan önce kelâm ilmine yeni başlayanlar için giriş mâhiyetinde *eş-Şerh ve't-tafsîl fi'r-red*

²⁵ Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'an*, kendisi ile Ebü'l-Ferec el-Mâlikî arasında geçen içkinin iletisi hakkındaki tartışmaları içeren bir eseri, *Kitâbu Edebi'l-cedel ve Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn*. bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 105 vd.

²⁶ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 105-6.

alâ ehli'l-ifk ve't-tadlîl isimli başka bir eseri daha kaleme almış ve söz konusu kitabın öğrencilerin seviyesine uygun olduğunu belirtmiştir. Ne var ki bu eser, Eş'arî'nin günümüze ulaşmayan kitapları arasında yer almaktadır.²⁷

Bâkılânî'nin bu esere *Şerhu'l-Lüma'* isimli bir şerh yazması, *Kitâbu'l-Lüma'*'nın önemini göstermektedir. Ancak bu şerh de günümüze ulaşmamıştır.²⁸

Eş'arî *el-Lüma'*'nın mukaddimesinde, kendisinden akîdevî meselelerde muhtasar bir çalışma kaleme almasını isteyen bir kimsenin arzusu üzerine bu eseri kaleme aldığı bilgisine yer vermektedir. O burada şöyle der: "Hakîkatin açıklığa kavuşup bâtil düşüncelerin çürütüldüğü muhtasar bir kitap kaleme almamı benden istemiştin. Ben de bu yolla sana yardım etmeyi düşündüm. Allah, sana hayırlar lütfetsin ve iyilik yolunda yardımcın olsun."²⁹

Eş'arî *Kitâbu'l-Lüma'*'yı bir giriş ile çeşitli meseleler ve özellikle Mu'tezile'ye olmak üzere diğer muhaliflerine reddiyeler içeren on bölüme ayırmıştır. Buna karşılık *Kitâbu'l-İbâne'*'nin önemi *Kitâbu'l-Lüma'*'dan daha az değildir. Nitekim eserin ismi bu öneme dikkat çekmektedir. Zira Eş'arî *el-İbâne'*'de akîdevî esasları açıklamayı ve muârizlara karşı bu ilkeleri savunmayı hedeflemektedir. O bu eserde tevhidin esaslarını ortaya koymuş ve muârizların yaklaşımlarına hücum etmiş, sonra da onların görüşlerini sunmuş ve kendi tutumunun ilkelerini ortaya koymuştur.³⁰

el-İbâne ise bir giriş ile çeşitli meselelerden ve akîdevî tartışmalarından oluşan on dört bölümden müteşekkildir. Eş'arî eserin girişine (mukaddimesine) iki kısım (fasıl) dâhil etmiş, ilk kısımda bidat ehlinin görüşlerini açıklarken ikinci kısımda da Ehl-i sünnet'in görüşlerine değinmiştir. Ayrıca Eş'arî, *Kitâbu'l-İbâne'*'nin değişik bölümlerinde Ehl-i sünnet mezhebini ele almakta, Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye ve diğer muhâlif fırkaları reddetmektedir. Ancak her iki eser de muhatabının genellikle Mu'tezile olması noktasında ortaktır. Zira Eş'arî hem *el-İbâne'*'de hem de *el-Lüma'*'da Mu'tezile'yi reddetmekte, Mu'tezile kanıtlarının hatalı olduğunu aleyhte sunduğu delillerle ortaya koymakta ve mantıksal çıkarımlarını çürütmektedir.

²⁷ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 106.

²⁸ Ömer es-Sekûnî, *Uyûnü'l-münâzarât*, nşr. Sa'd Gurâb, (Tunus: Menşûrâtî'l-câmiati't-Tûnisiiyye, 1976), s. 380.

²⁹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'-zeyğ ve'l-bida'*, nşr. Hammûde Zeki Gurâbe (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 1975), s. 18.

³⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 124.

Dr. Fevkiyye Hüseyin,³¹ *el-İbâne*'nin neşrinde şu hususa işaret etmektedir: "Eş'arî, ehl-i bidat'ın görüşlerini özetlemeye ve daha sonraki bölümlerde okuyucunun zihnine olumsuz etkiye bulunması muhtemel hususları ortadan kaldırmak için eserin girişi takip eden bölümünde onları doğrudan tenkit etmeye özen göstermiştir. Böylece Ehl-i sünnet'in görüşünün açıklanmasından sonra diğer bölümler daha önce geçen hususların daha ayrıntılı ve kapsamlı bir sunumunu içerir."³²

III-Eş'arî'nin *el-Lüma'* ve *el-İbâne*'deki Yöntemi

Eş'arî'nin hayatı boyunca fikrî hareketini inceleyen kimse, daha önce değinildiği gibi,³³ onun düşüncesinin küçüklüğünden beri aklî ilkelerle donatıldığını görecektir. Eş'arî'nin bu metodu Mu'tezile'den ayrılıncaya kadar devam etmiştir. Dolayısıyla Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışı, fiziksel ayrılığın yanı sıra aklî/zihnî bir ayrılıştır. Durum böyle olduğuna göre bu, onun akıldan, akla alternatif olup ümmetin çoğunluğunun benimsediği hâkim olan görüşe, yani nakle yönelmesidir.

Eş'arî'nin nakle tâbi olduğu *el-İbâne*'nin mukaddimesinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Oysa *el-Lüma'*da nakle tâbi olma durumu bulunmamaktadır. Eş'arî, *el-Lüma'*da nakille yetinmemiş, aksine aklî delillere de yer vermiştir. Araştırmacıların Eş'arî'nin yöntemi hakkında görüşleri farklılaşmaktadır. Bazı düşünürler onun naklî delili aklî delile öncelediğini savunurken diğerleri ise akıl ile nakil arasında orta bir yol takip ettiği görüşünü benimsemektedir. Asıl düşünürlerin farklı kanaatlere varmasının nedeni budur. Düşünürler arasındaki bu farklılık Eş'arî'nin fikrî hayatındaki aşamalara uygun olması dolayısıyladır.³⁴

el-Lüma' ile *el-İbâne* arasındaki benzer ve farklı birkaç yöne başlangıçta işaret etmem gerekmektedir. Eş'arî, *el-Lüma'*da akide meselelerini şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Allah ve sıfatları
- 2- Kur'an ve İrâde
- 3- İrâde ve irâdenin bütün yaratılmışları kapsamı
- 4- Rü'yet
- 5- Kader
- 6- İstitâat

³¹ Mısırlı çağdaş bir araştırmacıdır.

³² Eş'arî, *el-İbâne*, I, 135.

³³ Bkz. Yukarıda "Eş'arî'nin Yaşadığı Dönem ve Hayatı"

³⁴ Bu bağlamda 11 no'lu dipnota bakınız.

- 7- Ta'dîl ve tecvîr
- 8- İman
- 9- Hâs ve âm, va'd ve va'id
- 10- İmâmet

İbâne''nin konu başlıkları ise şu şekildedir:

- 1- Allah'ın âhirette gözlerle görüleceğinin isbâtı
- 2- Allah'ın kelâmı Kur'an yaratılmamıştır
- 3- Kur'an'da rü'yet
- 4- Halku'l-Kur'an hakkında susanlar
- 5- Arşa istivâ
- 6- Vech ve yed sıfatı
- 7- Cehmiyye'nin Allah'ın kudret ve diğer sıfatlarını nefyetmelerini red
- 8- İrâde
- 9- Kulların fiillerinin yaratılması, istitâat, ta'dîl ve tecvîr
- 10- Kader hakkında rivâyetler
- 11- Şefaât ve cehennemden çıkma
- 12- Havz
- 13- Kabir azabı
- 14- Ebû Bekir'in imâmeti

İki eserdeki akâide meselelerinin zikredilmesinin ardından *el-İbâne'*de yer alan istivâ, vech, yed, kabir azabı, şefaât ve havz gibi kıyâmet sahneleri konularının *el-Lüma'*da zikredilmemesi, *el-Lüma'*da yer alan kesb teorisi, va'd ve va'id, umum ve husus, öldükten sonra dirilme konularının ise *el-İbâne'*de yer almaması dikkati çeker. Buna karşılık irâde ve kelâm gibi diğer zatî sıfatlar, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olup yaratılmamış olması, Allah'ın âhirette görüleceği, kader bahsi, istitât, ta'dîl-tecvîr ve Hz. Ebû Bekir'in imâmeti ise hem *el-İbâne* hem de *el-Lüma'*'nın ortak konuları arasında yer almaktadır.

Görülüyor ki Eş'arî, bir eserinde zikretmediği akâid meselesini, diğer bir eserinde tamamlamak istemiş ya da bir eserinde muhtasar bilgi verdiği bir bahsi diğer eserinde genişçe açıklayarak delillerini zikretmiştir. Diğer taraftan hem *el-Lüma'* hem de *el-İbâne'*'nin muhtevasını inceleyen bir kimse, iki kitabın da bütün akâid meselelerini ihtivâ etmeme noktasında benzer olduğunu fark eder. Örneğin Eş'arî, iki eserinde de kelâmcıların nefsî-selbî sıfat veya meânî-ma'nevî sıfat ya da zatî ve fiilî sıfat şeklinde isimlendirdiği sıfatların sınıflandırmasını yapmamıştır. Eş'arî bu bağlamda Allah'ın varlığını, O'nun Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde zikredilen sıfatlarla vasıflandırıldığını ve bu sıfatların kendisi için yaratılmışların sıfatlarından farklı olarak yetkinlik ifade ettiğini ispatlamakla yetinmiştir. Yine Eş'arî, her iki eserde de -onunla şöhret kazandığı

halde- hâdis olan lafzî kelâm ile ezeli olan nefsi kelâm arasındaki ayrımına değinmemiştir.

Eş'arî'nin *el-İbâne'*de müteşâbih sıfatlara bahusus el, yüz ve istivâ gibi sıfatlara gelince, o bunları *el-Lüma'*da zikretmemiş, fakat bu eserde Allah'ın sonradan yaratılmışlara benzemediğini ispat etmiştir. Bu bir çelişki değildir. Zira Eş'arî'nin her iki eserdeki görüşleri, Allah'ı tenzih etme ve cisimleştirmekten uzak tutma doğrultusundadır. Nitekim Eş'arî, bu sıfatları *el-İbâne'*de keyfiyetsiz (bilâ keyf)³⁵ kabul etmiştir. Bunun anlamı da Allah ile insan arasındaki benzerlik düşüncesinin reddi ve *el-Lüma'*da ispat ettiği gibi tenzih fikriyle birlikte çelişkinin ortadan kalkması demektir.³⁶

Dr. Hammûde Gurâbe *el-Lüma'*ya yazdığı neşirde her iki kitapta herhangi bir çelişkinin olmadığını şu sözüyle desteklemektedir: "Eş'arî'nin *el-İbâne'*de İmâm Ahmed b. Hanbel'i överek Mu'tezile, Harûriyye ve Cehmiyye'nin vech, yedeyn ve arşa istivâ sıfatlarını inkârını reddetmesine karşılık *el-Lüma'*da bu sıfatlardan hiç bahsetmemesi bir çelişki değildir. Çünkü Eş'arî *el-Lüma'*da haberî sıfatları katı bir şekilde reddetseydi asıl o zaman çelişkiye düşmüş olurdu. Fakat o, bunu reddetmemiş, aksine sükût etmiştir. Diğer bir eserde arz edildiği için bir görüşü saptamaktan geri durmak çelişki olarak addedilmez."³⁷

Bu hususta Dr. Fevkıyye Hüseyin'in Eş'arî'nin akîde meselelerini ele almada takip ettiği yöntemi açıklamak üzere *el-İbâne'*nin konularını sunduğunu zikretmek gerekir.³⁸ Buna karşılık *el-İbâne* ile *el-Lüma'*nun muhtevâsını mukayese eden Fevkıyye Hüseyin'in, Eş'arî'nin her iki eserde de naklî delillere öncelik verdiğini vurgulamak amacıyla sadece bu iki eser arasındaki benzerliklere dikkat çekmekle yetindiğini görürüz.³⁹

Bu çerçevede Eş'arî'nin her iki eserindeki metodu bağlamında şunu söylemek mümkündür: O bir açıdan her iki eserde de akîde meselelerini ispatlamak için neredeyse birbirinin benzeri bir yöntem kullanmış, diğer açıdan da muârizlarının şüphelerini bertaraf etmiştir. Bu metotları aşağıdaki gibi örneklendirmek mümkündür:

³⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 22.

³⁶ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 9.

³⁷ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 9.

³⁸ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 110-35.

³⁹ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 110-21.

Naklî delil: Eş'arî her iki eserinde de itikadî görüşlerini ispat etmeye çalışırken esasen naklî delile dayanmaktadır. Neredeyse bu eserlerde naklî delile dayandırılmayan bir akâid meselesi yok gibidir.

Bununla birlikte Eş'arî, naklî delile başvurmakla yetinmemiş, aksine muâzırının dayandığı naklî delilleri de zikredip eğer muâzır naklî delili, nassın muhtemel manâlarının dışındaki uzak bir te'viline başvurmuşsa muâzırın söz konusu delili kullanma yöntemini geçersiz kılmıştır.

Böylelikle Eş'arî, akîdenin ispatında naklî delile öncelik vermiş olur. Şöyle ki o, nassa verdiği bu öncelikle ne sadece delilleri arz etmede incelemeyi ne de Mu'tezile, Cehmiyye, Kaderiyye ve Kerrâmiyye olmak üzere hasımlarının yaptığı gibi daha önce sunulmuş olan bir fikri teyit etmeyi kasteder. Bilakis o, bu incelemeye delâlet ettiği şeyin hakikat olması cihetiyle nassa fikir bazında önderlik vasfını vermek ister. Ancak onun aklı naklin yönetimine vermesi, sadece Cehmiyye, Mu'tezile, Kaderiyye ve Kerrâmiyye gibi muâzırın benimsediği bir görüş karşısında ortaya koyduğu aklî delili teyit etmek için değil, bilakis o naklî delilin doğruluğunu desteklemek içindir.⁴⁰

Eş'arî'nin kıyâmet günü Allah'ın gözlerle görüleceğine dair zikrettiği Kıyâme sûresinin yirmi iki ve yirmi üçüncü âyeti bu hususa örnek teşkil eder: "Yüzler vardır ki, o gün ışıltı ışıltı parlayacaktır."⁴¹ Benzer şekilde insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığının delili Saffât sûresinin doksan altıncı âyetidir: "Hâlbuki sizi de, yapmakta olduklarınızı da Allah yaratmıştır."⁴²

Aklî Delil: Eş'arî, *el-Lüma'* da akâid meselelerin ispatında *Kitâbu'l-İbâne'* ye kıyasla aklî delillere daha geniş yer vermektedir. Buna karşılık *el-İbâne'* de işlediği konularla ilgili naklî delili zikrettikten sonra aynı hususları destekleyen aklî delilleri kullanır.

Bu durum, iki eser arasında herhangi bir çelişkinin olduğunu göstermez. Zira Eş'arî, *el-Lüma'* yı te'lif ederken muâzırın reddetmeyi, özellikle de görüşlerini ispatta aklî delile dayanan Mu'tezile'nin delillerini çürütmeyi hedeflemiştir. Hâlbuki Eş'arî'yi *el-İbâne'* yi te'lif etmeye sevk eden neden itikadî esasları ve onların delillerini açıklamaktır.

⁴⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 121.

⁴¹ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 63 vd.; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 35 vd.

⁴² Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 69; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 23. Konu hakkındaki örnekler için bkz. *el-Lüma'*, s. 21, 22, 31, 69; *el-İbâne*, I, 171; II, 41, 99, 141, 148.

Eş'arî, hem *el-İbâne*'de hem de *el-Lüma'*da akâid konularında aklî delille istidlâl getirmiştir. Eş'arî'nin aklî istidlâlini sadece bu iki örnekle sınırlandırmak babında değil de örnek olsun diye o, Allah'ın kıyâmet günü gözlerle görüleceğinin ispatında⁴³ ve Allah'ın ilim sıfatıyla vasıflandırılması meselesinde⁴⁴ aklî delile başvurmuştur.

Şüphesiz Eş'arî aklî delilin yardımına başvurmuştur. Ne var ki o, prensiplerini naklî delilden sağlamakta ve bu arada hasmını onunla ilzâm ettiği aklî istidlâllere ulaşmaktaydı. Bu ise nassın akıl vasıtasıyla anlaşılmasını ifade eder. Zikredilenlerden anlaşıldığı kadarıyla Eş'arî, *el-İbâne* ve *el-Lüma'*da bulunan naklî delili tamamlamak maksadıyla *el-Lüma'*da çokça aklî delil kullanmıştır. Onun böyle hareket etmesindeki amaç *el-İbâne* ve *el-Lüma'*da yer alan akâid meselelerini ispat etmek ve muârizlarının delillerini çürütmektir. Böylece Eş'arî, bu konuda akli nasla uyumlu hale getirmiş ve akılla nakli desteklemiştir. Dolayısıyla onun kullandığı aklî delil, kendisiyle isitidlâlde bulunulması dolayısıyla aklî bir nitelik kazanırken, naslarda zikredilmesi dolayısıyla da naklî delil niteliğini kazanmaktadır.

Dr. Fevkiyye Hüseyin, Eş'arî'nin her iki kitabında takip ettiği yöntemin birbirine yakın olduğu hususuna şu sözleriyle dikkati çeker. "O, *el-Lüma'*da *el-İbâne* ile aynı noktadan hareket eder."⁴⁵ Bununla birlikte Eş'arî, *el-Lüma'*da nassın ön sırada olmasını sağlayan ilkelerden vazgeçmez ve tefsir usûlüne bağlı kalır. Diğer taraftan o, kendi konumunu güçlendiren bir üslup takip etmekten de geri durmaz. Yani o, kendisine hareket noktası olarak belirlediği esasları, naslardan elde ettiği imanî hakikatlere dayanan aklî kıyaslarla açıklamaya çalışır."⁴⁶

⁴³ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 61 vd.; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 51 vd.

⁴⁴ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 25; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 148-149. Ayrıntılı bilgi için bkz. *el-Lüma'*, s. 20, 26, 28, 37; *el-İbâne*, II, 155, 165, 166, 208.

⁴⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 284.

⁴⁶ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 284. Dr. Fevkiyye Hüseyin: "Eş'arî *el-İbâne*'deki tavrını değiştirmemiştir, onun bu eserde neredeyse aynı delilleri aynı düzene göre kullandığını görürüz. Anlaşıldığı kadarıyla *el-İbâne*'de ele alınan meseleler daha ayrıntılı incelenmiş, daha detaylı naklî ve aklî delillere yer verilmiştir" şeklindeki değerlendirmesiyle Eş'arî'nin *el-İbâne* ile *el-Lüma'*da yer alan kelâmî tartışmalar karşısındaki konumu hakkında oldukça sınırlayıcı bir tutum sergiler. bkz. Eş'arî, *el-İbâne*, I, 77.

Eş'arî, *el-İbâne* ve *el-Lüma'* da benzer şekilde bağlı bulunduğu akâid meselelerin açıklanması hususunda nakli ve aklî delile ek olarak başka yöntemler de kullanmıştır.⁴⁷ Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Kur'an'ın Kur'an ile Tefsîri

Bu prensip *el-Lüma'* ve *el-İbâne'* de özellikle Allah'ın âhiret günü görüleceği konusunda ortaya çıkar. Şöyle ki Eş'arî, Kıyâme sûresi yirmi iki ve yirmi üçte zikredilen "O gün bir takım yüzler aydıdır. Rablerine bakarlar." âyetini, Ârâf sûresi yüz kırk üçte zikredilen "Eğer o, (yani dağ) yerinde durursa sen de beni görebilirsin" âyetiyle açıklar.⁴⁸

İcmâ

Eş'arî *Kitâbu'l-Lüma'* da fâsıkın ehl-i kiblede olduğunu ve imanı sebebiyle mü'min, büyük günahı ile de fâsık olduğu konusunda müslümanların icmâsını delil göstermektedir.⁴⁹ Yine o, *el-İbâne'* de büyük günah sahiplerine peygamberin şefaati edeceği hususuna icmâ'yı delil göstermektedir.⁵⁰ Bundan başka Eş'arî, *el-İbâne* ve *el-Lüma'* da peygamberin halifesi olan Hz. Ebû Bekir'in imâmetinde ümmetin icmâ ettiğini ortaya koymaktadır.⁵¹

Nüzûl Sebeplerinin Göz Önünde Tutulması

Eş'arî *el-Lüma'* da Mu'tezile'nin "Allah ve rasûlü müşriklerden uzaktır" (et-Tevbe, 9/3) âyetini halku ef'âli'l-ibâd (fiillerin yaratılması) konusunu delil olarak kullanması karşısında bu ilkeye başvurur. Bu âyetin Hz. Peygamber ile müşrikler arasındaki anlaşmalar hakkında nâzil olduğunu söyleyen Eş'arî, bu durumun onların *kul kendi fiilinin yaratıcısıdır* şeklindeki görüşünü çürüttüğünü savunur.⁵²

Eş'arî *Kitâbu'l-İbâne'* de "Bunu ilahlarımıza sen mi yaptın ey İbrâhim dediler. İbrâhim: Belki onu şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa onlara sorun dedi" (el-Enbiyâ, 21/62-63) âyetinde Mu'tezile'nin "Allah'ın kelâmı yaratılmıştır", şeklindeki görüşüne sebep-i nüzûl kaidelerini tatbik etmektedir. Nitekim Eş'arî, hasmın,

⁴⁷ Dr. Fevkiyye Hüseyin, Eş'arî'nin akîdevî meseleleri açıklarken bağlı kaldığı ilkelerin belirlenmesi hususunda *el-İbâne* ile yetinmiş, *el-Lüma'* yı ise dikkate almamıştır. bkz. Eş'arî, *el-İbâne*, I, 122-23.

⁴⁸ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 35, 42; Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 63, 66.

⁴⁹ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 127.

⁵⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 241.

⁵¹ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 130-31; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 252.

⁵² Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 88-89.

Allah'ın kelâmı mahlûktur iddiasını nüzûl sebebine burada riâyet ederek ve bu bağlamda hasmına karşı, Hz. İbrâhim'in kavmine karşı kullandığı: “Şayet putlar konuşamıyorlarsa bu takdirde ilâh olamazlar, çünkü konuşamayanın ilâh olması mümkün değildir. Allah'ın kendilerine hayat verip konuşurması imkânsız olmayan putlar ilah olmadığına göre, ezelde mütekellim olmayan bir varlığın ilâh olduğu nasıl tahayyül edilebilir? Şüphesiz Allah Teâlâ bundan münezzehtir.” şeklindeki delili kullanarak çürütmektedir.⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'in Delil Olmadan Zâhirî Manâsının Terkedilmemesi

Eş'arî bu kurala her iki eserinde de önem göstermiş ve *el-İbâne'*de şöyle demiştir: “Kur'an zâhirine göredir. Biz ancak bir delille Kur'an'ın zâhirinden vazgeçebiliriz. Eğer bir delil yoksa Kur'an zâhirine hamledilir.”⁵⁴ *Kitâbu'l-Lüma'*da ise şöyle demektedir: “Herhangi bir hüccet veya delil olmadan sözü hakikat anlamından alıp mecazî anlamına çevirmek câiz olmaz.”⁵⁵

Eş'arî bu yönetime dayanarak “Rablerine bakarlar” (Kiyâme 23) âyetine “Rablerinin kendilerine verdiği mükâfata bakarlar” şeklinde anlam veren muârzların görüşünü, onların âyetin zâhirinden uzaklaşarak âyeti te'vîl ettiklerine işaret ederek çürütür. Çünkü Eş'arî'ye göre bu âyetteki “bakmak” fiili “mükâfata bakmak” değil, “Allah'a bakmak” şeklinde hamledilir.⁵⁶

Husûs ve Umûm

Eş'arî husûs ve umûm kuralına *el-Lüma'* ve *el-İbâne'*de akâid meselelerine dair bazı âyetlerle delil getirirken başvurur. Nitekim bu durum “Gözler O'nu göremez, hâlbuki O gözleri görür” (el-Enâm 6/103) âyetinde olduğu gibi Allah'ın âhirette görülmesi meselesinde ortaya çıkar. Söz konusu âyette geçen gözler “O'nu idrâk edemez” cümlesinin husûs ifade ettiğini (insanların Allah'ı sadece âhirette görebileceğini) belirten Eş'arî, “Allah gözleri idrâk eder” cümlesinin ise umûm ifade ettiğini söyleyerek, Allah'ın insanları hem dünyada hem de âhirette görmekte olduğunu kaydeder.⁵⁷

Dile Verdiği Önem

⁵³ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 71.

⁵⁴ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 40.

⁵⁵ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 65.

⁵⁶ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 65; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 40.

⁵⁷ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 65; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 55 vd.

Eş'arî hem *el-Lüma'* hem de *el-İbâne'*de rü'yetullah⁵⁸ ile hüsün ve kubuh⁵⁹ örneğinde olduğu gibi akâid meselelerin çoğunda lügat ehlinin görüşünü delil olarak kullanır.

Eş'arî'nin *el-Lüma'* ve *el-İbâne'*de kullandığı üslûbuna gelince, o her iki eserde bâb başlığı altında Ehl-i sünnet akâidesinin delillerle açıklandığı pek çok meseleyi ele almış ve muârizların delillerini çürütmüştür. Buna ilâveten bu meselelerin çoğunda "bir kimse şöyle derse" şeklindeki bir itirâzla veya "bir kimse şöyle bir soru sorarsa" şeklindeki soru kalıbıyla konuya giriş yapmış ve devamında bu soru veya itirâzlara cevap vermiştir.

Sonuç olarak daha önce geçtiği gibi her iki eser arasında içerik, yöntem ve üslup açısından herhangi bir çelişki yoktur. Benzer şekilde bazı akâid meselelerin ve delillerin Eş'arî'nin bir eserinde olup diğer bir eserinde olmamasını, çelişki olarak görmek yerine, iki eserin birbirini tamamladığı şeklinde değerlendirmek mümkündür.

IV-Lüma' ve İbâne'nin Te'lîf Zamanı Hakkında Ortaya Çıkan İki Farklı Görüş

Araştırmacılar her iki eserden hangisinin daha önce kaleme alındığını belirleme konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu durum Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra fikrî bakımdan iki farklı dönem geçirdiğini savunan araştırmacılara göre söz konusu iki kitabın bu dönemlerden hangisinde yazıldığının tespitiyle ilgilidir.

Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Lüma'yı* *Kitâbu'l-İbâne'*den önce yazdığını ve *İbâne'*nin onun kaleme aldığı en son eser olduğunu savunan birinci görüşün ardında, Eş'arî'nin Hanbelî mezhebine mensup olduğu şeklindeki görüşü ispatlama gayesi yatar. Nitekim Ebü'l-Abbas Takıyyüddin İbn Teymiyye, eseri *Mecmûu Fetevâ'*da Eş'arî'nin *el-İbâne'*yi ömrünün sonunda kaleme aldığına dair şunları söyler:

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî de *el-İbâne fi usûli'd-diyâne* şeklinde isimlendirdiği eserinin bir bölümünde *Ehl-i Sünnet'in Görüşlerinin Açıklanması* başlığını kullanmıştır. Nitekim ona bağlı olanlar bu kitabın onun en son eseri olduğunu ve onu eleştirenler karşısında bu kitaba dayanarak kendisini savunduklarını belirtmişlerdir.⁶⁰

⁵⁸ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 63-64; Eş'arî, *el-İbâne*, II, 35-36.

⁵⁹ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 117.

⁶⁰ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmûu fetevâ Şeyhü'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye*, nşr. Abdurrahman el-Asımî (Riyad: Metâbiu'r-Riyâd, 1381), V, 93; VI, 359.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldığını ilan ettiği hutbesinden sonra onun sadece *Kitâbu'l-Lüma'* ile *Keşfü'l-esrâr ve hatkü'l-estâr* adlı iki kitabı dağıttığını zikreden İbn Asâkir, Eş'arî'nin minberde okuduğu hutbe hakkında şöyle der:

Eş'arî'nin insanlara dağıttığı kitaplar içerisinde *Kitâbu'l-Lüma'* ve Mu'tezile'nin kusurlarını ortaya çıkardığı *Keşfü'l-esrâr ve hatkü'l-estâr* ve başka bazı eserler vardı. Bu kitapları Ehl-i sünnet ve'l-cemaat arasında hadis ve fıkıh âlimleri okuduğu zaman ondaki görüşleri alıp Eş'arî'ye itikatta intisap ettiler, kendisinin ilimdeki öncülüğünü kabul edip onu imâm olarak bildiler.⁶¹

Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, İbn Kesîr'den *el-İbâne*'nin Eş'arî'nin en son te'lîf ettiği kitaplardan olduğunu belirten bir bilgi nakletmiştir.⁶² İbn Kesîr bu bilgiyi *Tabakâtu's-şâfiyye*'de şu şekilde dile getirir:

Şeyh Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin üç dönemi olduğu zikredilmiştir. Birincisi Eş'arî'nin şüphesiz Mu'tezile'den ayrıldığı zamandır. İkincisi hayat, ilim, kudret, irâde, sem', basar ve kelâm gibi yedi akli sıfatı ispatlaması, vech (yüz), yedeyn (iki el), kıdem ve sâk (bacak) gibi haberî sıfatları te'vil etmesidir. Üçüncü durum ise Eş'arî'nin bütün bu sıfatları Selef metoduna göre keyfiyetsiz ve teşbihsiz ispat etmesidir ki, bu yol onun en son yazdığı eser olan *el-İbâne*'deki tavrıdır.⁶³

Benzer şekilde Âlûsî, Eş'arî'nin sıfatları te'vil etmemesi bağlamında *el-İbâne*'nin onun en son yazdığı eser olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir: "Eş'arî Ehl-i sünnet'in öncüsüdür ve sonunda onların yoluna tâbi oldu ve onların itimat ettiklerine itimat etti. Nitekim Eş'arî, kitaplarının sonuncusu olan *el-İbâne*'nin mukaddimesinde şöyle demiştir: "Mu'tezile ve Kader ehlinin çoğunun nefisleri, kendilerini taklide ve reislerinin görüşlerine tabi olmaya sürükledi."⁶⁴

İbnü'l-İmâd ise Eş'arî'den söz ederken şunları kaydeder: "Eş'arî, *Kitâbu'l-İbâne fi usûli'd-dîyâne*'de -ki bu eser Eş'arî'nin kaleme aldığı son kitaptır. Nitekim ona bağlı olanlar onu eleştirenler karşısında bu kitaba dayanarak cevap vermişlerdir- bu eserin bölümlerinden

⁶¹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 43.

⁶² Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn*, II, 4.

⁶³ İbn Kesîr, *Tabakâtu's-şâfiyye*, I, 305.

⁶⁴ Mahmûd b. Abdillâh el-Alûsî, *Ruhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, (Mısır: İdâretü't-tabâatü'l-müniriyye, ts.), I, 57; III, 76.

birinin 'Ehl-i Sünnet'in Görüşlerinin Açıklanması' başlığını taşıdığını belirtmiştir."⁶⁵

İkinci görüş ise *el-İbâne*'nin zaman olarak *el-Lüma'*dan önce kaleme alındığı fikrini temsil eder. Buna göre *el-Lüma'*nun yazımı, Eş'arî'nin fikrî hayatının üç merhalesinden akıl ile nakil arasında orta bir yol takip ettiği sonucuna karşılık gelmektedir.

Nitekim Zebîdî, Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kaleme aldığını zikretmiş ve bunu şu şekilde dile getirmiştir: "Eş'arî Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra üç ciltten oluşan *el-Mûcez* ile *Kitâbu müfîd fi'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ve *Kitâbu'l-İbâne* adlı eserleri kaleme almıştır."⁶⁶

Zehebî de Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi *el-Lüma'*dan önce yazdığı görüşünü desteklemektedir. Zira Eş'arî Bağdat'a geldiği zaman Ebû Muhammed el-Berbehârî'nin yanına gelerek şöyle demiştir: "Cübbâ'yi, Mecûsiler'i ve Hıristiyanlar'ı reddettim." Berbehârî'nin cevabı ise: "Söylediklerini anlamıyorum, biz İmâm Ahmed'in dediklerinden başkasını bilmeyiz" şeklinde olunca Eş'arî, onun yanından ayrılarak *el-İbâne*'yi kaleme almış, ancak bu eser yine de kabul görmemiştir.⁶⁷

Dr. İrfân Abdülhamid de Eş'arî'nin İslâm düşüncesinde önderliğinin alt yapısını sağlaması için öncelikli olarak *el-İbâne*'yi kaleme aldığına, sonra da onun akîdenin ispatında aklî delillerin de kullanılabileceğini göstermek için *el-Lüma'*yı te'lif ettiğine işaret etmektedir.⁶⁸

Dr. Ahmed Subhî ise *Fî ilmi'l-kelâm (Eşâira)* adlı eserinde Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi Mu'tezile'den ayrılmasının ardından kaleme aldığına dayanarak bu eserin daha önce yazıldığını savunur. Zira Eş'arî bu ayrılıştan sonra Mu'tezile'ye karşı itidalden uzak aşırı sert bir tavır göstermektedir ki, zaten ayrılış olduğunda itidal elden gider. Onun halku'l-Kur'an'ı savunanları tekfir etmesi de bu sebeptendir. Zira Mu'tezile'ye karşı olan aşırı tepkisi, Eş'arî'yi onların karşısında böyle bir konuma itmiştir. Nitekim Eş'arî'nin *el-İbâne*'deki tavrı bu iken *el-Lüma'*da bu baskıdan uzak olduğu ve Mu'tezile'den ayrılmasının

⁶⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zeheb*, II, 507-8.

⁶⁶ Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn*, II, 3.

⁶⁷ Şemseddîn ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-1985), XV, 90.

⁶⁸ Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidü'l-islâmiyye*, s. 148.

neticesinde ortaya çıkan husumetin tepkiselliğinden uzak bir biçimde görüşlerini ortaya koyduğu görülmektedir.⁶⁹

Bu bağlamda aynı görüşü destekleyen Dr. Hammûde Gurâbe, bunu *psikolojik bir sebep* olarak değerlendirdiği gibi Gurâbe *el-İbâne*'nin daha önce yazıldığına dair ilmi açıdan başka bir delil de ortaya koyar. Buna göre Eş'arî *el-Lüma'*da muâzırların itirazlarına ve bunları cevaplamaya oldukça geniş yer ayırır. Bu durum onun *el-Lüma'*yı mezhebinin olgunlaştığı bir dönemde kaleme aldığını göstermektedir.⁷⁰

Dr. Fevkiyye Hüseyin de Eş'arî'nin *el-Lüma'*da *el-İbâne*'ye göre çok daha fazla ayrıntılı meseleleri ele alıp detaylandırıldığını göz önünde bulundurarak *el-İbâne*'nin te'lîfinin *el-Lüma'*dan önce olduğunu kabul etmektedir.⁷¹

Dr. Fevkiyye Hüseyin bunu şu sözleriyle teyit eder: "*el-İbâne*'nin isminden de anlaşılın, temel akîdevî ilkeleri açıklamak şeklindeki hedefi göz önünde bulundurarak bu eserin daha önce yazıldığı kanaatine ulaşıyorum."⁷²

V-Tartışma ve Tercih

Bu iki görüş ortaya konulduktan sonra (Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Lüma'*yı *Kitâbu'l-İbâne*'den önce yazdığını ve *İbâne*'nin onun kaleme aldığı en son eser olduğunu savunan) birinci görüş sahiplerinin iddiası delile ihtiyaç duymakta ve kendisini destekleyen bir delile dayanmadığı müddetçe bir görüş, hakîkate ulaşmayan nazarî bir iddia olarak kalır. Çünkü biz bu çerçevede şu kâideyi esas alıyoruz: "Eğer bir sözü naklediyorsan onun sıhhatini araştırman gerekir. Eğer bir şey iddia ediyorsan onu delillendirmek sana düşer. Aksi halde bir konuda verilen hüküm delile ihtiyaç duyan kuru bir iddia olarak kalmaya mahkûmdur."

Benzer şekilde İbn Teymiyye ve İbnü'l-İmâd, Eş'arî'nin takipçilerinden kimlerin bu görüşü savunduğunu belirtmedikleri gibi bu konuda onların zikrettiği herhangi bir kaynağa da işaret etmemiştir. Ancak her ikisi de bu görüşü Eş'arî'ye dayandırmakla yetinir. Bununla birlikte inceleyebildiğim kadarıyla Eş'arî'nin

⁶⁹ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî ilmi'l-kelâm: Eşâira*, (Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, 1985), II, 56-57.

⁷⁰ Eş'arî, *el-Lüma'*, s. 7.

⁷¹ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 78.

⁷² Eş'arî, *el-İbâne*, I, 80.

takipçilerinin bu görüşü benimsediklerine dair herhangi bir bilgiye de rastlayabilmiş değilim.

Eş'arî'nin en son kaleme aldığı eserinin *el-İbâne* olduğunu savunanların tamamının Hanbelî mezhebine mensup kimseler olması da dikkat çekicidir. Muhtemelen onlar bu yaklaşımlarıyla Eş'arî'nin kendi mezhepleri üzere vefat ettiği görüşünü desteklemek istemişlerdir.⁷³ Zebidî'nin İbn Kesîr'den naklen Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi en son kaleme aldığını söylemesine gelince bu durum, aynı müellifin başka bir yerde *el-İbâne*'nin te'lif bakımından *el-Lüma'*dan önce olduğuna işaret etmesiyle çelişkili değildir. Bunun açıklaması şöyledir: O ilk yerde İbn Kesîr'in görüşünü, diğer yerde ise bu konudaki kendi görüşünü ortaya koymuştur.

Buna ilaveten ilk görüşü savunanların yazdıklarından okuduğum kadarıyla Eş'arî'nin en son eserinin *el-İbâne* olduğuna işaret eden ne aklî ne de naklî kesin bir delile de rastlamadım. Bu bağlamda İbn Asâkir'in İbn Fûrek'ten naklettiği, Eş'arî'nin *el-Umed fi'r-rü'ye* adlı eserinde kaydettiklerine dayanarak, onun eserlerinin te'lif zamanı bakımından iki kısma ayrıldığı şeklindeki bilgiyi oldukça anlamlı buluyoruz. Bu ayrıma göre:

a) İlk Dönem

Eş'arî'nin 300/912 yılından başlayıp 320/932 yılının sonuna kadar süren Mu'tezile'den ayrılış dönemidir.

b) İkinci Dönem

320/932 ile Eş'arî'nin vefat yılı olan 324/935 arasındaki sürece tekabül etmektedir.

Nitekim *Kitâbu'l-Lüma'*nın zikri Eş'arî'nin 320/932 yılından önce te'lif ettiği eserler içerisinde geçmiştir.⁷⁴

Diğer taraftan Dr. Fevkiyye Hüseyin'in açıklaması dışında bu iki dönemde *el-İbâne* ile alakalı herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Dr. Fevkiyye'ye göre Eş'arî, *el-İbâne*'yi Mu'tezile'den ilk ayrıldığı

⁷³ Bu hususa işaret eden âlim ve çağdaş araştırmacılardan bazıları şunlardır: Şeyh Abdülazîz b. Bâz, Şeyh Hammâd el-Ensârî, Şeyh İsmâil el-Ensârî, Abdullah el-Cüneydî, Ebû Bekir Halîl el-Mûsilî. bkz. Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Hammâd el-Ensârî v.dğr. (y.y., Daru'd-dâveti's-Selefiyye, 1413/1992), s. 12-13; Mûsilî, *Şu'betü'l-Akide*, s. 39 vd.; Eş'arî, *Risâle ilâ Ehli's-seğr*, s. 63 vd.

⁷⁴ Bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 105 vd.

zamanlarda kaleme almıştır. Nitekim bu eser Eş'arî'nin sahip olduğu bu yeni konunun esaslarını ihtivâ etmektedir.⁷⁵

Fevkiyye Hüseyin bu tercihini Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi yazma sebebi olarak gösterilen Berbehârî ile olan münakaşasının gerçek dışı oluşuna ve Eş'arî'nin bu münakaşadan sonra Berbehârî'nin sözü üzerine Bağdat'ı terk etmemesine dayandırmaktadır. Çünkü Eş'arî vefat edinceye kadar Bağdat'ta kalmıştır.⁷⁶

Bu görüş, biyografi yazarlarının işaret ettiği gibi Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Bağdat'ta oturduğu ve vefat edinceye kadar da bu şehri terketmediği yönündeki görüşleri desteklemektedir.⁷⁷

Buradan hareketle Dr. Fevkiyye Hüseyin zaman bakımından şöyle bir sıralama önermektedir: Buna göre *el-İbâne*'nin te'lifi 300/912 yılının başlangıcı ile 320/932 yılının sonlarına denk gelirken *el-Lüma*'nın te'lifi ise 320/932 senesinden öncedir. O bu konuda bir yönden İbn Fûrek'in listesine dayanırken diğer yönden de Eş'arî'nin hayat şartlarını göz önünde bulundurmaktadır. Böylece Fevkiyye Hüseyin, *el-İbâne* adlı eserin Eş'arî'nin akîde alanında benimsediği temel yaklaşımı yansıtan ve aynı zamanda Selef'in tavrına da uygun bir yöntemi ihtivâ ettiğini belirtir. Eş'arî bu eserin ardından muârizların görüşlerini aynı temel yaklaşıma göre reddettiği *Kitâbu'l-Lüma*'yı kaleme almıştır. Fevkiyye, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra akâid meselelerinde sadece bir tek yöntemin olduğunu ve söz konusu yönteminde nassı selefin usulüyle ele almak olduğunu belirtmektedir.⁷⁸

İbn Asâkir'in İbn Fûrek'ten naklettiği şu sözler bu hususu desteklemektedir:

Şeyh Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, aklî delillere dayanarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebini desteklemek üzere Mu'tezile'den ayrılmış ve bu maksatla çeşitli kitaplar kaleme almıştır (...) Allah Teâlâ onu daha önce benimsediği Mu'tezile'nin bidatlerini terketme hususunda muvaffak kılınca ve kendisine Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'î desteklemeyi nasib edince hicrî 300 yılından sonra onun adı duyuldu ve eserleri yayılmaya başladı ve o 324'e kadar yaşadı.⁷⁹

⁷⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 90.

⁷⁶ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 90.

⁷⁷ Bu bağlamda bkz. Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakin*, II, 3; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, (Kahire: Matbaatü's-saâde, 1931), XI, 347; Ebû Sa'd es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah el-Barûdî (Beyrut: Dâru'l-cinân, 1408/1988), s. 166.

⁷⁸ Eş'arî, *el-İbâne*, I, 91.

⁷⁹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 104.

Bu zikredilenlerden hareketle *el-İbâne* ve *el-Lüma'*nın yazım zamanını 300/912 ile 320/932 yılları arasında sınırlandırmak mümkün gözükmemektedir. Fakat bu iki eserin ne zaman yazıldığına dair muayyen bir tarih vermek gerçekten zordur. Dolayısıyla bu iki eser, 320/912 ile Eş'arî'nin vefat senesi olan 324/935 yılı arasındaki ikinci dönem öncesine tekabül eden ilk dönemin eserleri arasında yer alır. Bu açıdan her iki eserin de Eş'arî'nin son yazdığı eser olması söz konusu değildir.

Bu iki kitabın ilk dönem eserleri arasında olduğunu destekleyen bir başka husus da, Zebîdî'nin Eş'arî'nin *Kitâbu'l-mûcez*, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ve *Kitâbu'l-İbâne* adlı eserlerini Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra te'lif ettiğini söylemesidir. Bunun nedeni bir yandan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'in aklî delil kullanma yönünden *Kitâbu'l-Lüma'*yı desteklemesi, diğer yandan ise Eş'arî'nin bu dönemde kaleme aldığı eserlerini inceleyen bir kimsenin onun *el-Umed* adlı eserinde belirttiğine göre eser listesi arasında *Kitâbu'l-mûcez* ve *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i de saydığını görecektir.

O vakit *Kitâbu'l-İbâne* ve *el-Lüma'* birinci dönemin eserleri arasında kabul edilebilir. Yani Eş'arî bu iki eseri, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra 300/912 ile 320/935 yılı arasındaki ilk dönemde yazmıştır.

Bu iki eser akâid meselelerin ele alınmasında ve söz konusu akâid meselelerine delil getirme yöntemleriyle bütüncül bir görüntü vermektedir. Nitekim Eş'arî bu dönemde Ehl-i sünnet akâidesini ispat etmiş, bu prensiplerin ispatında bir taraftan naslarla, diğer taraftan da nassa tabi kıldığı ve naklin hizmetine verdiği akılla delil getirmiştir. Bu dönem içerisinde Eş'arî'nin muhtemelen *Kitâbu'l-İbâne*'yi *el-Lüma'*dan önce yazdığına işaret etmek gerekir. Bu hususu aşağıdaki sebeplere bağlamak mümkündür:

a) İbn Fûrek Eş'arî'nin eser listesinin Mu'tezile'den ayrıldığı yıl olan 300/912 ile 320/932 yılları arasındaki döneme tekabül eden ilk kısmında *Kitâbu'l-Lüma'*ya yer vermişken *Kitâbu'l-İbâne* ise Eş'arî'nin eserlerine ait listesinin her iki kısmında da yer almaz. Bununla birlikte İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî* adlı kitabında *el-İbâne*'ye işaret etmekle birlikte İbn Fûrek'ten aldığı Eş'arî'nin kitapları listesi arasında bu eseri zikretmez. Öte yandan İbn Derbâs *el-İbâne*'yi Eş'arî'ye nisbet etmiş ve bu nisbetin sıhhati hususunda önemli imamların sözlerinden alıntılar yapmıştır.⁸⁰ Öyle görünüyor ki İbn Fûrek'in *el-İbâne*'yi zikretmemesinde Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi

⁸⁰ Ebü'l-Kâsım İbn Derbâs, *Risâle fi'z-zeb an Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Ali el-Fakîhî (y.y., 1404/1984), s. 107-8.

Mu'tezile'den ayrıldığı ilk zamanlarda ve aynı dönemde te'lif ettiğine dair işaret vardır.

b) Eş'arî, kendisini *el-İbâne*'yi yazmaya sevkeden sebebin bir taraftan Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye ve diğer mezheplerin görüşünü reddetmek olduğunu diğer taraftan da inandığı akîdeyi ve savunduğu görüşleri ispat etmek olduğunu belirtir. Eş'arî kendi dinî düşüncesini şu sözüyle açıklar: "İnancımız, Allah'ın kitabına, Hz. Peygamber'in sünnetine ve sahâbenin, tâbinin ve hadis imâmlarının rivâyetlerine sarılmaktır. Biz buna ve Ahmed b. Hanbel'in söylediklerine sarılırız."⁸¹ O aynı zamanda eseri *el-Lüma*'yı da hakîkati açıklığa kavuşturup bâtil ehlini reddetmek amacıyla bir kimsenin isteği üzerine kaleme almıştır.

Bu çerçevede Eş'arî'nin kendi itikadî görüşlerini ortaya koyması, ancak Mu'tezile'den ayrılıp benimsediği bu akîdeyi açıklamaya başladığı yeni bir merhaleye geçtikten sonra mümkün olmuştur.

c) Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılışını ilan ettiği hutbesinde bazı kitaplar kaleme aldığını söylemiştir. Kaynaklar bu rivâyeti şu şekilde naklede:

Allah Eş'arî'yi dinde zafere ulaştırmak istediğinde ve onun gönlünü hakîkate tabi olmak için açtığı o evinde on beş gün boyunca insanlardan uzak kaldı. Sonra camide minbere çıktı ve şöyle dedi: Ey insanlar bir süredir sizlerden uzağım. Çünkü iyice inceledim ve bütün deliller bana eşit geldi, birini diğerine tercih edemedim. Allah'tan bana doğru yolu göstermesini istedim. Allah Teâlâ da beni şu kitaplarımda ortaya koyduğum itikâda ulaştırdı. Şu elbisemden sıyrıldığım gibi bir zamanlar inandığım görüşlerimden de sıyrılıyorum. Eş'arî cübbesini çıkarttı ve yere attı. İnsanlara Ehl-i sünnet mezhebine uygun olarak kaleme aldığı bazı eserleri dağıttı.⁸²

Eş'arî'nin ulu câmi içinde Cuma namazının kılındığı camideki hutbesinde sarf ettiği bu ifadelerden söz konusu kitaplarla belki de bu on beş günlük kısa sürede kaleme aldığı bazı küçük risâleleri kastetmiş olduğu sonucunu çıkarmamız mümkün olduğu gibi Cuma'da dağıtılan eserler içerisinde bilinen kitaplardan hiç birisinin olmadığını da anlamak mümkündür. Bunun nedeni araştırmacıların söz konusu hâdiseyi anlama bağlamında işaret ettikleri kitapların benzerinin (böyle kısa bir zaman diliminde) yazılmasının zorluğudur.

⁸¹ Eş'arî, *el-İbâne*, II, 20.

⁸² İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 39 vd.; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, III, 347-48.

Buradan hareketle *el-İbâne* ve *el-Lüma'*nın bu on beş günlük zaman dilimi içerisinde yazılmadığı ve yine bunların Eş'arî'nin insanlara dağıttığı kitaplar içerisinde de yer almadığı anlaşılmaktadır. Şu halde bu iki eserin 300/912 ile 320/932 yılları arasında gerçekleşen bir dönemde yazıldığı fikri ağırlık kazanmaktadır.

d) Eş'arî'nin döneminde akîdenin anlaşılmasında takip edilen iki yöntem yaygındı. İlki Ehl-i sünnet ikincisi ise Eş'arî'nin önceleri benimsediği Mu'tezile yöntemi. Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmaya karar verdiği zaman Ehl-i sünnet'in görüşünü benimsedi. Bu dönemde Mu'tezile'nin karşısındaki yaygın düşünce genel olarak Ehl-i sünnet'in temsil ettiği ve Hanbelîler'in başını çektiği fikir akımı idi.

Nitekim Eş'arî'nin itikadî konularda daha belirgin bir biçimde naklî delile başvurmasına rağmen bu tür meselelerin ispatında aklî delilleri de kullanması belirttiğimiz hususu desteklemektedir. Böylece o kelimî konuların ispatında aklî delilin dışına çıkmayı uygun görmeyen Mu'tezilî yönetime karşı çıkmış oldu.

e) Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmadan önce kendisini endişeye ve uykusuzluğa sevkeden bazı sıradışı haller yaşadı. Onun bu hali bir düşünceyi bırakıp başka bir düşünceyi benimseyen herhangi bir kişinin durumuna benzemektedir. Nitekim o, sahip olduğu güç ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yeteneği sayesinde önceki düşüncesine ait esasları hızla yıkarken, bütün azim ve kararlılığıyla eskisinin karşısında yer alan yeni akîde sisteminin esaslarını ispat etmeye koyuldu.

Eş'arî'yi derinden etkileyen söz konusu sıra dışı olayları şu iki hâdisede gözlemlemek mümkündür: Bunların ilki, Eş'arî'nin hocası Ebû Ali el-Cübbâi ile aralarında geçen tartışmalardır. Nitekim bu tartışmalar esnasında hocasına yönelttiği sorular karşısında tatmin edici cevaplar alamaması Eş'arî'yi hayrete düşürüyordu. İkincisi ise Eş'arî'nin Hz. Peygamber'i gördüğü söylenen rüyalarıdır. Bu rüyalarda Hz. Peygamber onu, kendisinden nakledilen doğru görüşleri desteklemeye çağırmıştır.⁸³

Bütün bunlar Eş'arî'nin bir taraftan Mu'tezile'nin görüş ve istidlâl yöntemlerini çürütmeyi, diğer taraftan da Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerine dayanan yeni inanç sisteminin esaslarını açıklamayı hedeflediği kitabı *el-İbâne*'yi ortaya çıkarmıştır.

⁸³ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 43 vd.

Sonuç

Çalışmamız boyunca ulaşmayı arzu ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Eş'arî hem *el-Lüma'* da hem de *el-İbâne'* de dağılmış olan çeşitli akidevî meselelerin ispatında öncelikli olarak naklî delile dayanmaktadır. Fakat Eş'arî *Kitâbü'l-Lüma'* da aklî delili naklî delilden daha bariz bir şekilde kullanır. Bunun sebebi, görüşünün doğruluğunu göstermek, muârizların şüphelerini çürütmek içindir. Bununla birlikte Eş'arî'nin aklî delili kullanma yönteminde bile Kur'an'a dayandığını göz ardı etmemek gerekir. Böylece her iki eserde aklî ve naklî deliller ve burhânlar birbirini tamamlamakta, görüşlerin ispatı ve muârizların reddi hususunda her iki delil birbirini desteklemektedir.

2- Hem *el-Lüma'* hem de *el-İbâne'* de işlenen konularda neredeyse zikredilen bir fark yok gibidir. Araştırmadaki genel yöntem nakil ve akla dayanmaktadır.

3- Eş'arî hem *el-Lüma'* hem de *el-İbâne'* yi fikrî hayatının Mu'tezile'den sonrasını temsil eden döneminde kaleme almıştır. Bu te'lîf zamanını spesifik bir tarihle sınırlandırmak mümkün gözükmesine de, onu 300/912 ile 320/932 yılları arasına denk gelen bir dönemle sınırlamak mümkündür.

4- *el-İbâne* ve *el-Lüma'* dan herhangi birisini Eş'arî'nin yazmış olduğu son eser olarak görmek mümkün değildir.

5- *el-İbâne* ve *el-Lüma'* kitaplarından herhangi birisini Eş'arî'nin insanlardan kaybolduğu ve on beş gün sürdüğü belirtilen zaman diliminde yazdığı kitapların arasında addetmek mümkün değildir. *Kitâbu'l-İbâne* zaman olarak *Kitâbu'l-Lüma'* dan önce te'lîf edilmiştir.

6- *Kitâbu'l-İbâne'* nin zaman olarak *Kitâbu'l-Lüma'* dan önce te'lîf edildiği zannedilmektedir.

Kaynakça

Abdülhamid, İrfân, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984.

el-Alûsî, Mahmûd b. Abdillâh, *Ruhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Mısır: İdâretü't-tabâatü'l-münîriyye, ts., I, III.

- el-Bağdâdî, Hatîb, *Tarîhu Bağdâd*, Kahire: Matbaatü's-saâde, 1931, XI.
- el-Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, nşr. İbrâhim Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, *Dirâsâtü fi'l-usûri'l-Abbâsiyyeti'l-müteahhira*, Bağdat: Matbaatü's-Süryân, 1945.
- Ebü Zehra, Muhammed, *el-Mezâhibu'l-İslâmiyye*, Mısır: Mektebetü'l-adâbi ve matbaatihâ, ts.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkiyye Hüseyin, Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977, I-II.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Hammâd el-Ensârî v.dğr., y.y., Daru'd-dâveti's-Selefiyye, 1413/1992.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'-zeyğ ve'l-bida'*, nşr. Hammûde Zeki Gurâbe, Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 1975.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, nşr. Naîm Zerzûr, Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1426/2005, I-II.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Risâle ilâ Ehli's-Seğr*, nşr. Abdullah el-Cündî, Medine - Beyrut: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem - Müessesetü ulûmi'l-Kur'an, 1409/1988.
- Gurâbe, Hammûde, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî*, Kâhire: Matbûâtü mecmeu'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 1973.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, 1420/1999.
- İbn Derbâs, Ebü'l-Kâsım Abdülmelik b. İsa, *Risâle fi'z-zeb an Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Ali el-Fakîhî, y.y., 1404/1984.
- İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1977, I-VIII.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*, nşr. Muhammed İbrâhim Nasr - Abdurrahman Amîra, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1405/1985, II.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, Ebü Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *İlmü'l-keâm alâ mezhebi Ehl-i sünne ve'l-cemâa*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sakâ, Kâhire: Mektebû's-sekâfî, 1998.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdurrahman el-Lâdkî - Muhammed Beydûn, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1417/1997, XI.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, nşr. Abdulhafîz Mansûr, Beyrut: Dâru'l-medâri'l-İslâmî, 2004, I.
- İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûku Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire: Daru'l-Kütüb, ts., III.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmuû fetevâ Şeyhü'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye*, nşr. Abdurrahman el-Asımî, Riyad: Metâbiu'r-Riyâd, 1381, V-VI.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *et-Tedmüriyye*, nşr. Muhammed es-Se'vî, y.y., 1405/1985.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, nşr. Mustafa Atâ, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998, II-III.
- el-Kürdî, Râcih, *Alâkatu sıfâtillâhi Teâlâ bizâtihi*, Ammân: Dâru'l-Adevî, 1400/1980.
- el-Mûslî, Ebû Bekir, *Şu'betü'l-akîde beyne Ebi'l-Hasan el-Eş'arî ve'l-müntesibîne ileyhi fî'l-akîde*, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.
- es-Sekûnî, Ömer, *Uyûnü'l-münâzarât*, nşr. Sa'd Gurâb, Tunus: Menşûrâti'l-câmiati't-Tûnisiyye, 1976.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah el-Barûdî, Beyrut: Dâru'l-cinân, 1408/1988.
- Subhî, Ahmed Mahmud, *Fî ilmi'l-keâm: Eşâira*, Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, 1985, II.
- es-Sübkî, Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Muhammed et-Tancî - Abdülfettâh el-Hulv, Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1384/1965, III.
- es-Süyûtî, Celâleddin, *Târîhu'l-hulefâ*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi ihyâi ulûmi'd-dîn*, Beyrut: Dâru'l-fikr, ts., II.
- ez-Zehbî, Şemseddîn, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-1985, I-XXIII.
- Ziriklî, Hayreddîn, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2005, III.